

Stanisław Kowalski

ŚREDNIOWIECZNE OŚNO LUBUSKIE — PRZYCZYNEK DO GENEZY I ROZWOJU PRZESTRZENNEGO

Wstęp

Niewielkie dzisiaj Ośno w okresie średniowiecza było znaczącym ośrodkiem miejskim. Świadectwem tego są m.in. zachowane zabytki architektury — monumentalny kościół parafialny i krąg murów obronnych.

Ubóstwo źródeł pisanych i brak dostrzegalnych relikwów wczesnego osadnictwa (np. grodziska) sprawiły, że literatura dotycząca przeszłości Ośna jest bardzo skromna, a zagadnienie genezy miasta i jego rozwoju przestrzennego w średniowieczu pozostaje ciągle sprawą otwartą. Jediną naukową publikacją, traktującą szerzej tę kwestię jest artykuł Alicji Karłowskiej-Kamzowej w pierwszym tomie opracowania zbiorowego, wydanego w 1971 r., a poświęconego dziejom miast Środkowego Nadodrza¹. Z wieloma twierdzeniami zawartymi w wartościowej pracy Karłowskiej trudno było się zgodzić od początku. Nowsze ustalenia nauki, odnoszące się do zarania miast Polski zachodniej, istniejące zastrzeżenia i wątpliwości jeszcze pogłębiły.

Nie do przyjęcia jest teza o powstaniu osady targowej dopiero około 1230 r. i jej funkcjonowaniu w pierwotnym kształcie aż do przełomu XIII–XIV w. Odwołując się słusznie za H. Münchem² do urbanistycznej działalności Henryka Brodatego, autorka nie dostrzegła rzeczy bardzo ważnej, że książę ten zakładał nowe miasta bądź porządkował przestrzennie

¹A. Karłowska-Kamzowa, *Ośno*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 1, Zielona Góra 1967, s. 251 i n.

²H. Münch, *Początki średniowiecznego układu miejskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki 5”, 1960, z. 3, s. 357–373.

stare ośrodki, nadając wszystkim racjonalne, regularne rozplanowanie. W przypadku Ośna za czasów Brodatego może być zatem mowa tylko o reformie przestrzennej istniejącego już osadnictwa miejskiego, a więc o wytyczeniu miasta na ówczas nowego typu, a nie założeniu archaicznej osady targowej. Następstwem jednego błędnego wniosku są kolejne. Regularny układ wokół starego rynku z czasów Brodatego, Karłowska przenosi na przełom XIII–XIV w., a poszerzenie terytorialne Ośna, które jak w przypadku wielu innych miast nastąpić mogło najpóźniej w początkach XIV stulecia, na wiek XV. Problematyka genezy oraz czasu powstania i przeobrażenia miasta pozostawała w ścisłym związku z powstaniem najważniejszych miejskich budowli użyteczności publicznej. W tym kontekście za mankament pracy uznać trzeba brak stanowiska Karłowskiej w kwestii początków kościoła i jego pierwotnego kształtu. Nie sposób też przyjąć poglądów autorki dotyczących początków ratusza i murów obronnych, do czego przyjdzie jeszcze powrócić.

W świetle dzisiejszej wiedzy o początkach ośrodków urbanistycznych w Polsce, na podstawie analizy zachowanego planu miasta z 1721 r. oraz pośrednich materiałów źródłowych, można założyć, że średniowieczne Ośno, powstałe w XII w., ukształtowało się w wyniku trzech etapów rozwojowych, którymi były: osada targowa, miasto na prawie polskim, miasto na prawie magdeburskim.

Osada targowa

W rozwiązaniach nad początkami Ośna uwzględnione są takie twory osadnicze jak gród, osada targowa, chżyza i miasto lokacyjne w różnych fazach jego rozwoju przestrzennego, także kościół i siedziba pełnomocnika właściciela miasta — biskupstwa lubuskiego. Ustalenie metryki wymienionych elementów przestrzennych ma duże znaczenie dla rekonstrukcji procesów miastotwórczych. Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że wobec skąpego zasobu źródeł, na obecnym etapie badań, wszelkie ustalenia w tej materii nie mogą wyjść poza ramy przypuszczeń.

Do najstarszej formy osadniczej kwalifikowałby się gród. W średniowiecznych dokumentach brak o nim jednak jakiegokolwiek wzmianki. Na terenie miasta ani w jego okolicy nie ma też topograficznego śladu grodziska. W miastach na miejscu znoszonych średniowiecznych grodów powstawały zazwyczaj zamki. W Ośnie nie było także nigdy murowanej warowni. Za ewentualnym istnieniem tutaj grodu wypowiadają się jednak niektórzy au-

torzy m.in. A. Urbańska i S. Kuratowski³. Inni znowu, jak Chmarzyński⁴ czy Karłowska, pomijają tę kwestię milczeniem, zajmując się osadą targową jako pierwocinami osadnictwa. Kaczmarczyk podaje wręcz Ośno jako przykład osady targowej powstałej przy przeprawie, bez grodu⁵. Taka wersja, w świetle faktycznego rozpoznania, jak i materiałów porównawczych, jest najbardziej przekonująca. Wiele jest miast zawdzięczających swe powstanie wyłącznie handlowi. Niektóre z nich rozwinęły się nawet w duże i prężne ośrodki, nie posiadając warownej osłony. Należą do nich m.in. Gubin i Zielona Góra. Gubin powstał w 2 poł. XII w. w miejscu skrzyżowania ważnego traktu komunikacyjnego z Poznania do Magdeburga z drogą wodną (Nysa). Zielona Góra wyrosła w początkach XIII w. też przy skrzyżowaniu dróg lądowych, w regionie objętym przez Brodatego programową akcją zasiedleńczą.

Wiele zatem wskazuje, że także w Ośnie najstarszą jednostką osadniczą był targ i związana z nim osada targowa. W tym kontekście nasuwa się pytanie co do czasu powstania tego *civitas forensis Osna* oraz co do jego bliższego usytuowania. Do przeanalizowania tego zagadnienia niezbędne jest rozpoznanie sytuacji panującej w Polsce w XI i XII w. Jak wykazali K. Buczek i Z. Kaczmarczyk, targi, które w Polsce rozpowszechniły się w XI, a ich liczba wzrosła bardzo w XII w., powstały w pierwszej kolejności przy podgrodziach grodów kasztelańskich⁶. Sieć takich grodów była jednak stosunkowo rzadka, toteż już od początku XII w. zaczęto tworzyć targi w osadach nie będących podgrodziami, zwłaszcza leżących przy ważniejszych przeprawach na skrzyżowaniach dróg. W takich miejscach, z natury rzeczy predestynowanych do obsługi podróżujących kupców, zatrzymujących się na etapowe postoje, wyrastały karczmy, zapewniające noclegi i posiłki. Utworzenie targu leżało w gestii wyłącznie panującego lub osoby czy instytucji obdarzonej przez władcę odpowiednim przywilejem. Należy pamiętać, że różne opłaty związane z targiem przynosiły znaczne dochody i to warunkowało ich zakładanie.

W przypadku Ośna, jak słusznie zauważyła A. Karłowska, targiem i dochodami z niego zainteresowane mogło być biskupstwo lubuskie, ufundowane w 1125 r. przez Bolesława Krzywoustego, lecz słabo uposażone. Karłowska,

³A. U r b a ń s k a, S. K u r a t o w s k i, *Rozwój terenów osadniczych w północnej części woj. zielonogórskiego od I do XII w.*, [w:] *Studia nad początkami...*, tab. 11, s. 64 i tab. 12, s. 80.

⁴G. C h m a r z y ń s k i, *Sztuka*, [w:] *Ziemia Lubuska*, red. M. Sczaniecki, S. Zajkowska, Poznań 1950, s. 351–356.

⁵Z. K a c z m a r c z y k, *Rozwój miast nad środkową Odrą i dolną Wartą do końca XV wieku*, [w:] *Studia nad początkami...*, t. 2, 1970, s. 566.

⁶K. B u c z e k, *Targi i miasta na prawie polskim*, Wrocław 1964; Z. K a c z m a r c z y k, *Początki miast polskich, zagadnienia prawne*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1960, nr 13, s. 2, s. 9 i n.

przyjmując późną metrykę miasta lokacyjnego, późną datę wystawia także targowi — początek XIII w. W publikacjach wcześniejszych czas powstania osady targowej nie jest precyzowany, mówi się jedynie o pierwszej wzmiance (1252 r.)⁷. Takie ujęcie zagadnienia sugeruje poniekąd, że początek jej nie był zbyt odległy od tej daty. Tylko A. Weiss, pisząc o istnieniu kościoła i dekanatu w Ośnie już w XII w., przyznaje pośrednio wcześniejszy rodowód także osadzie targowej⁸.

Odwołując się do ustaleń K. Buczka i Z. Kaczmarczyka odnośnie do sytuowania targów, przypomnijmy starożytność dróg handlowych prowadzących z Poznania do Lubusza i ze Śląska przez Krosno do Szczecina, krzyżujących się w miejscu, na którym powstało Ośno. Bez badań archeologicznych nie da się dowodnie rozstrzygnąć kwestii usytuowania osady targowej w terenie. Sugestie Karłowskiej, która lokalizuje ją w południowo-zachodniej części średniowiecznego założenia, trzeba odrzucić jako wynikłe z fałszywych przesłanek o krzyżujących się w tym miejscu trzech drogach⁹. Szerzej będzie jeszcze o tym przy omawianiu systemu średniowiecznych obwarowań. Biorąc pod uwagę usytuowanie kościoła parafialnego oraz kolejność zajmowanych przez regularnie rozplanowane miasto terenów, najbardziej prawdopodobne wydaje się lokalizowanie targu na obszarze wschodniej części ośrodka lokacyjnego, wytyczonej w drugim etapie jego kształtowania. Takie umiejscowienie osady znajduje analogie w innych miastach, np. w Gubinie i Szprotawie, gdzie lokacyjne ośrodki sytuowane były w sąsiedztwie starego osadnictwa, aby w następnym etapie przejąć wyludnione już tereny tego osadnictwa.

Zaproponowana teza o lokalizacji osady targowej w Ośnie wymaga jednak pewnego zastrzeżenia odnoszącego się do jej kształtu. Nie uzasadnione jest mianowicie doszukiwanie się w bloku zabudowy, określonym ulicami Długą (Kopernika) i Kościelną, zarysu wrzecionowatego placu targowego. Wymienione ulice są tworem powstałym przy wytyczaniu wschodniego sektora miasta, a kształt wspomnianego bloku wynika z oczywistej konieczności powiązania tychże ulic z rynkiem z jednej strony i bramą Sulęcińską z drugiej.

Nie mamy źródłowego ani materialnego potwierdzenia, że osada targowa w Ośnie posiadała własny kościół. Istotne przesłanki przemawiające pośrednio za jego istnieniem wynikają wszakże z ustaleń K. Buczka i A. Weissa. Ba-

⁷W. Jung, W. Spatz, *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, t. 6, cz. 3 (Weststernberg), Berlin 1913; E. Kayser, *Deutsches Städtebuch*, Stuttgart-Berlin 1939, s. 525.

⁸A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1986.

⁹A. Karłowska-Kamzowa, *Ośno*, [w:] *Studia nad początkami...*, rys. 42, s. 254

dania pierwszego z wymienionych autorów wykazały powszechną obecność kościołów przy targach¹⁰. Weiss przeprowadził wiarygodny wywód świadczący o dwunastowiecznym rodowodzie ośnieńskiego dekanatu¹¹. Pisząc o kościele w Ośnie, Karłowska zajmuje się jego przebudową w XIV w., zakładając tym samym istnienie starszej świątyni, pomija jednak sprawy czasu jej powstania, kształtu, rozmiarów i budulca. Wojciech Łopuch, autor nie publikowanego opracowania o kościele św. Jakuba w Ośnie, neguje w ogóle istnienie przedlokacyjnej budowli sakralnej¹². Przyjmując opinię W. Junga i W. Spatza¹³, Łopuch uznaje rok 1298, przyjęty dotąd jako data konsekracji kościoła, za czas jego fundacji. Taki tok rozumowania jest równoznaczny z założeniem, że do XIV w. Ośno obywatło się bez kościoła. Tego rodzaju pogląd zrodził się z bezkrytycznego przyjęcia przez autora tezy Karłowskiej o późnej lokacji miasta oraz z błędnego przeświadczenia, że kościół mogło mieć dopiero miasto lokacyjne. Zaciążyło tutaj pominięcie przez autora wielu nader ważnych pozycji bibliograficznych, takich jak dzieło B. Zientary o Henryku Brodatym¹⁴, czy najnowsza monografia biskupstwa lubuskiego A. Weissa. Przyjmując istnienie kościoła przy osadzie targowej, możemy założyć, że była to nieduża budowla drewniana, posadowiona na tym samym miejscu, na którym wzniesiono później kościół murowany.

Miasto na prawie polskim

Od początku XIII w. datuje się w dzielnicy śląskiej urbanizacyjno-reformatorska działalność Henryka Brodatego. Z badań T. Kozaczewskiego wynika, że książę ten zakładał regularnie rozplanowane miasta, łącząc w jednym organizmie przestrzennym funkcje spełniane dotąd przez rozproszone człony osadnicze. W trakcie reformy przestrzennej porządkowane były także sprawy własnościowe i prawne miast, ich status i zasady funkcjonowania regulowało jednak prawo rodzime¹⁵. Według B. Zientary Henryk Brodaty reformując przestrzennie miasta nie wystawiał na tę okoliczność dokumentów, poprzestając na ogłoszeniu swej decyzji ustnie wobec zainteresowanych

¹⁰K. B u c z e k, op. cit., s. 67.

¹¹A. W e i s s, op. cit., s. 148.

¹²W. Ł o p u c h, *Kościół parafialny św. Jakuba w Ośnie Lubuskim*, maszynopis w zbiorach Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gorzowie, 1986.

¹³W. J u n g, W. S p a t z, op. cit.

¹⁴B. Z i e n t a r a, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975.

¹⁵T. K o z a c z e w s k i, *Wielkość i program budowy miasta średniowiecznego*, Wrocław 1972, s. 65, 79.

i świadków¹⁶. Taki zwyczaj przejął zapewne jego notariusz Wawrzyniec, uhonorowany później godnością biskupa lubuskiego. Jemu to przypisać należy dokonanie reformy przestrzennej osadniczej konglomeracji miejskiej Ośna z osadą targową jako najważniejszym członem. Reorganizacja miała miejsce przed 1233 r., kiedy zmarł Wawrzyniec. Założone miasto nazwane w dokumencie z 1252 r. *civitas forensis*, usytuowane zostało na terenie dotąd nie zabudowanym i posiadającym zarazem naturalne walory obronne.

Pierwotne miasto o kształcie zaokrąglonego trapezu z szerszą podstawą od zachodu, znajdowało się w zachodniej części rozszerzonego później średniowiecznego założenia w obrębie murów. Zajmowało niewielką powierzchnię i posiadało bardzo prosty plan, złożony z wydłużonego czworobocznego placu rynkowego i przylegających do niego pojedynczych bloków zabudowy. Przez plac przechodziła na osi poprzecznej wschód-zachód tranzytowa droga, zbieżna z linią ulicy Rybiej. Równoległe do niej biegła druga ulica, wychodząca z północno-wschodniego narożnika rynku (Długa). Rynek planowany w założeniu jako prostokątny został od południa wytyczony ukośnie, prawdopodobnie z powodów topograficznych (nierówności terenu). Przylegające do rynku bloki zabudowy posiadały różne wielkości i odbiegały znacznie od jednolitego modułu. Przy wytyczaniu zakładanych w XIII w. bądź przestrzenie porządkowanych miastach stosowano ustalone zasady, stąd dość częste podobieństwo w ich rozplanowaniu. W sposób podobny jak Ośno w pierwszym etapie, rozplanowana została Zielona Góra, mająca pierwotnie wydłużony rynek z pojedynczymi blokami wokół niego¹⁷.

Do roztrygnięcia pozostaje kwestia, czy założone przez biskupa Wawrzyńca miasto było otwarte, czy też posiadało umocnienia. Pewną wskazówką przemawiającą za obwarowaniami jest widoczny na planie z 1721 r. układ bloków zabudowy w południowo-zachodniej części miasta, a zwłaszcza zewnętrzne zaokrąglenie południowego bloku przyrynkowego. Otoczone wodami i wzmocnione dodatkowo wałem drewniano-ziemnym Ośno posiadało dobre zabezpieczenie obronne. W systemie wałów mieściły się dwie drewniane bramy, z których jedna stała na miejscu późniejszej murowanej bramy Frankfurckiej, druga zaś u wylotu ulicy Rybiej, mniej więcej pośrodku pierzei późniejszego Nowego Rynku. Z południowo-wschodnim narożnikiem rynku łączył się plac, na którym stał kościół parafialny. Zapewne wkrótce po reorganizacji prawnej i przestrzennej Ośna, na miejscu świątyni drewnianej wzniesiono murowaną. Romański kościół, zbudowany z granitowej kostki ciosanej, był zapewne założeniem dwuczłonowym (nawa i prezbiterium). Jego

¹⁶B. Z i e n t a r a, op. cit.

¹⁷W. P o s a d z y, *Początki miasta i jego rozwój przestrzenny*, [w:] *Zielona Góra, przeszłość i teraźniejszość*, Poznań 1962, rys. 10, 11, s. 50.

materialnym śladem, na co nie zwrócili uwagi ani Karłowska ani Łopuch, jest kamienny budulec, użyty wtórnie przy wznoszeniu fazy gotyckiej.

Miasto, posiadające ustrój oparty na prawie polskim, skupiało całą działalność gospodarczą wcześniejszych osad. Sądząc z wielkości rynku, zajmującego niemal 1/4 całej powierzchni, handel nadal odgrywał najważniejszą rolę. Stąd się wzięło znamienne określenie Ośna w dokumencie z 1252 r. — *civitas forenesis*.

Nowo wytyczone miasto zasiedliła ludność z osady targowej oraz innych pobliskich osiedli, które uległy stopniowej likwidacji. Poza zasięgiem miasta pozostała jedynie wieś rybacka (Chyża).

Miasto na prawie magdeburskim

Szybki gospodarczy i demograficzny rozwój Ośna sprawił, że wytyczony obszar stał się za mały. W bliżej nieokreślonym czasie, zapewne jednak w końcu XIII, bądź na początku XIV w. areal miejski powiększono przez włączenie terenu przylegającego od wschodu. Poszerzenie granic miasta wiązało się prawdopodobnie z nadaniem mu wolnościowych praw magdeburskich¹⁸. Na przyłączonym terenie wytyczony został nowy rynek-plac kształtu trapezowego o krótszym boku południowym. Jego zachodni bok wiązał się z ulicami starszego układu, a południowo-wschodni narożnik z placem kościelnym. Z narożników przeciwległego boku wychodziły na wschód dwie ulice, z których jedna stanowiła przedłużenie wcześniejszej, wychodzącej ze starego rynku ulicy Długiej (Kopernika), druga zaś Kościelna szła równolegle do niej, podobnie jak trzecia Tylna, wykreślająca z odcinkiem ulicy okolnej skrajny blok południowy. Powstały w ten sposób cztery wydłużone bloki, z których północny ciągnął się od bramy Sulęcińskiej aż do zachodniej granicy nowego rynku, tworząc zarazem jego północną pierzeję. Trzy pozostałe bloki zamykała od wschodu poprzeczna ulica Strażnicza. Odcinała ona w południowo-wschodnim sektorze miasta prostokątny obszar znacznych rozmiarów, należący pierwotnie do suwerena. Tutaj zapewne znajdowała się posiadłość wójta, nazywana w późniejszych czasach *Stadthofem* (miejskim dworem-placem¹⁹). Na planie Ośna z 1721 r. widać budowlę oznaczoną w taki

¹⁸W 2 poł. XIII w., przy okazji nadania pełnych praw magdeburskich, powiększone zostały terytorialnie następujące miasta: Głogów, Gubin, Krosno Odrz., Szprotawa, Żagań, Żary.

¹⁹E. K a y s e r, op. cit., s. 526.

sposób, jak inne obiekty użyteczności publicznej²⁰. Może to być dawny dwór wójtowski, wykorzystywany od XVI w. dla jakichś ogólnomiejskich potrzeb. Na odrębność tego terenu i jego niezależność od jurysdykcji miejskiej wskazuje również wyraźne odjęcie go od wewnętrznych ciągów komunikacyjnych, w tym od okružnej ulicy przymurnej.

W obrębie powiększonego miasta znalazł się również szmat ziemi położony na południe od kościoła parafialnego. Nieregularny kształt znajdujących się tam bloków i działek wynika z układu terenu wobec obu członów urbanistycznych — starego i nowego — oraz z konieczności komunikacyjnego ich powiązania. Regularność rozplanowania wschodniej części miasta jest wyraźnie widoczna, a odejście od zamierzonego kształtu prostokąta przez zwężenie partii wschodniej, spowodowane zostało zasięgiem mokradł otaczających rzekę Łęczę. Tak powiększone miasto, posiadające teraz kształt wydłużonego owalu, otoczone zostało obwarowaniami. Początkowo mogły to być wały z polisadą, stanowiące przedłużenie umocnień chroniących stare założenie miejskie. Budowa murowanych fortyfikacji stanowiła przedsięwzięcie inwestycyjne wymagające wielkich nakładów. Prace prowadzone były przez wiele lat. Wykonywano je etapami, zastępując stopniowo murami mniej skuteczne urządzenia drewniano-ziemne.

Czas budowy kamiennych murów określany w literaturze na rok 1477²¹ poddać trzeba rewizji. Budowa ich trwała niewątpliwie długie lata, lecz rozpoczęta została już w początkach XIV w. Przemawia za tym struktura budowlana ośnieńskich murów, podobna do konstrukcji XIII-wiecznych umocnień w Strzelcach Krajeńskich i Gorzowie, a także pośrednie przekazy historyczne wskazujące na silne obwarowanie miasta w 1432 r., kiedy stawiało czoło wojskom husyckim. Podawana w publikacjach data 1477 r. dotyczyć może wzmocnienia fortyfikacji cylindrycznymi basztami ceglanyymi, niewątpliwie nowszymi, nie wiążącymi się konstrukcyjnie z kamiennymi murami²². Wejść do miasta strzegły bramy — Sulęcińska od wschodu i Frankfurcka od zachodu. Według Alicji Karłowskiej istniała w Ośnie jeszcze trzecia brama, w południowym paśmie murów, otwierająca na przedłużeniu ulicy Różanej drogę do Rzepina.

Tymczasem wiarygodne przekazy ikonograficzne i kartograficzne wykluczają możliwość takiego przebiegu traktu rzepińskiego. Plan miasta z 1721 r.

²⁰Plan Ośna z 1721 r. reprodukowany jest w pracy W. J u n g, W. S p a t z, op. cit., tab. 2.

²¹W. J u n g, W. S p a t z, op. cit.; E. K a y s e r, op. cit.; A. K a r ł o w s k a, op. cit.

²²Zauważyła to Ewa Lukas w nie publikowanym opracowaniu pt. *Mury obronne w Ośnie Lubuskim*, maszynopis w zbiorach Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gorzowie, 1965.

pokazuje jednoznacznie, że do południowego odcinka obwarowań przylegało szerokie pasmo bagien i rozlewisk z żuławą zwaną kapustową (Kohl — We-rder), i że nie było tam żadnej tranzytowej drogi ani bramy, czy nawet furty. Brak drogi i bramy od tej strony potwierdza dodatkowo panoramiczny widok Ośna z około 1715 r. na Sztychu Daniela Petzolda²³. Mimo tak rzetelnych, znanych autorce dowodów, nie zdołała się ona uwolnić od błędnej koncepcji, potrzebnej do uzasadnienia kształtu zrekonstruowanego, hipotetycznego rozplanowania osady targowej.

Niedługo po tym, jak dokonano terytorialnego powiększenia miasta, przystąpiono do rozbudowy kościoła parafialnego. W średniowieczu obowiązywało powszechnie przestrzeganie zasady korelacji między liczbą mieszkańców miasta i rozmiarami kościoła parafialnego. Małemu Ośnu, założonemu przez biskupa Wawrzyńca, wystarczała niewielka świątynia. Kilkadziesiąt lat później, po rozszerzeniu terenu miasta, a wiązało się to ze wzrostem stanu zaludnienia, zaszła konieczność powiększenia kościoła. Trudno jest obecnie rozstrzygnąć, czy wzmianka źródłowa z 1298 r. odnosi się do fundacji nowej świątyni (na miejscu starszej), czy też jej konsekracji. W drugim przypadku mogła by to być konsekracja gotyckiego prezbiterium, jako że budowa korpusu mogła trwać dość długo²⁴. Można przyjąć za Karłowską, że powstał on w 1 poł. XIV w. Ośnieńska fara powiększana była jeszcze w XV i na początku XVI w., tym razem bez burzenia, przez wydłużenie prezbiterium ku wschodowi oraz przez dobudowanie zakrystii, kaplicy i potężnej wieży.

Obwarowanie miasta nie oznaczało stagnacji jego układu przestrzennego, podlegającego przemianom, odpowiednio do zachodzących procesów społeczno-gospodarczych i zmieniających się potrzeb mieszczaństwa. Już w średniowieczu zmianom podlegały nie tylko formy zabudowy miejskiej, korektem poddawane było także rozplanowanie. Najistotniejsze zmiany zachodziły w układzie przestrzennym obu rynków. Stary rynek po wytyczeniu nowego stracił funkcję głównego placu targowego w mieście i został w znacznym stopniu zabudowany, najpierw w sektorze południowym, a następnie także w północnym.

Na terenie nowego rynku początkowo stały tylko ławy, kramy i budy handlowe. Następnie w sąsiedztwie kościoła wzniesiony został dom kupiecki,

²³ *Ansichten Märkischer und Pommerischer Städte aus den Jahren 1710–1715. Nach den Originalzeichnungen Daniel Petzolds im Auftrage der Königlichen Bibliothek*, hersg. von H. Meisner, Berlin 1913.

²⁴ Analogii dostarczają przebadane kościoły w Głogowie i Gubinie, przebudowywane trzykrotnie, zawsze przez wyburzenie starego prezbiterium, na miejscu którego stawiano większe, aby w następnej kolejności uczynić to samo z korpusem.

zapewne drewniany. Wraz z powstaniem załazków samorządu dom kupiecki stał się miejscem posiedzeń rady miejskiej. W XV w. na jego miejscu zbudowano murowany ratusz²⁵. W pobliżu ratusza, jak to zazwyczaj bywało, znajdowała się waga miejska. Możliwe, że przylegała do niego od południowej strony, jak to widać na planie miasta z 1721 r.

Duże zwężenie rynku w jego południowo-zachodniej części spowodowane zostało ustalonym wcześniej zasięgiem placu kościelnego, na którym znajdował się cmentarz. Cmentarz był zapewne ogrodzony, a na jego wschodnim obrzeżu usytuowane zostały w bliżej nieokreślonym czasie dwa budynki, pokazane na wspomnianym planie z XVIII w. Jednym z nich mogła być szkoła parafialna, powstała prawdopodobnie już w XV w.

U zbiegu ulic Długiej i Kościelnej, w pobliżu bramy Sulęcińskiej usytuowany został kościół św. Jerzego, związany ze szpitalem, położonym poza murami miejskimi. Budowle te pojawiły się w mieście zapewne już w XV w., chociaż pierwsza wzmianka o nich pochodzi z 1543 r. Na planie z 1721 r. widać, że kościół posadowiony był na trójkątnym, ogrodzonym placu, szpital nie został oznaczony.

Najstarszy zachowany plan Ośna ujawnia nie tylko osiemnastowieczny układ ulic, ale także podział bloków na parcele. Uwagę zwraca duża różnorodność parceli: obok bardzo wąskich występują szerokie, stanowiące trzykrotność tych pierwszych, obok krótkich mocno wydłużone. Taki obraz rzeczy stanowi wskazówkę, że pierwotny układ parceli uległ daleko idącym, wielokrotnym przemianom. Bazując na wynikach badań w innych średniowiecznych ośrodkach miejskich, ustalających, że najstarsze regularne założenia urbanistyczne z czasów Henryka Brodatego posiadały szerokie parcele, można by przyjąć zachodnie działki starego rynku za relikty pierwotnego podziału²⁶.

Już w średniowieczu poza obwarowanym ośrodkiem powstały dwa przedmieścia, wyrosłe przy wylotach traktów za miejskimi bramami. Ani w okresie średniowiecza, ani później, nie osiągnęły one większego znaczenia.

²⁵Karłowska, za W. Jungiem, W. Spatzem, op. cit. oraz E. Kayserem, op. cit., przyjmuje rok 1477 jako datę budowy ratusza. Tymczasem, jak można sądzić z zachowanego w zielonogórskim muzeum obrazu ratusza z 1841 r. (Nr inw. MZG-S-I-126), powstać on musiał znacznie wcześniej, zapewne w XV w., jak go datuje G. Chmarzyński (zob. przypis 4).

²⁶T. Kozaczewski, op. cit.